

BIBÓ A DUALIZMUSRÓL

Bibó soha nem írt olyan tanulmányt, amelynek kizárólag a kiegyezés lett volna a tárgya. Bár számos olyan írása van – nemcsak az ebben az összefüggésben leggyakrabban emlegetett és elemzett *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* - , amelyben kisebb-nagyobb terjedelemben ezzel a korszakkal foglalkozik, ezek kivétel nélkül korának konkrét társadalmi problémáit, politikai konfliktusait boncolgatják. Ha tudni és érteni akarjuk, mit gondolt a dualizmusról, számításba kell vennünk az ezekben a hosszabb-rövidebb munkákban található, idevágó részleteket, de azt is jeleznünk kell, hogy milyen összefüggésre akart rámutatni a szerző kora és az 1867-1918 közti éra között. A továbbiakban először megpróbálom csokorba szedni azokat a kérdéseket, vagyis: tipizálni azokat a kontextusokat, amelyek Bibót arra indították, hogy a szóban forgó időszakot elemezze¹.

Először a *Békecsinálók* könyvében² taglalta – nem a kiegyezést, hanem a Habsburgok szerepét az európai, mindenekelőtt pedig a német történelemben. Ennek nyilván az lehetett az oka, hogy ezt könyvét nem hazai, hanem nemzetközi olvasóközönségnek, valóban és szó szerint a második világháború utáni békecsinálóknak szánta, abban a reményben, hogy a tartós és jó békerendezés a magyar problémákat is kielégítően orvosolja majd. 1946-ban, *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában*³, amikor már látszott, hogy jó béke ügyse lesz, legfeljebb viszonylag kevésbé rossz, és ezért legfeljebb a magyar Trianon egy az egyben megismétlődését kell megpróbálni megakadályozni, már jóval több szó esik a Magyarországról és így a kiegyezésről is – itt már nemcsak az *Európai egyensúlyról és békéről*, hanem *A magyar demokrácia mérlege*⁴ című kéziratot munkát is szemléleti alapvetésnek használva. Már ekkor is foglalkoztatta a szerinte fenyegető Habsburg-restauráció, amit rendszer- és impériumváltásokkor, tehát 1945-ben és 1956-ban is ki nem zárható lehetőségnek vélt, akár Habsburg Ottó, akár legitimisták (főleg Mindszenty) felől⁵.

¹ A kiegyezésről szóló egyes Bibó-írások részletes elemzését – amelyre a jelen terjedelmi keretek között nem vállalkozhatom – Gergely András végezte el. Alapvető tanulmánya: Gergely András: Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről. In: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum, Budapest, 2001. 65-77.

² Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Vida István. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 295-637. Itt *Az európai egyensúlyról és békéről* címen szerepel.

³ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 188–267.

⁴ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 119-185.

⁵ *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Szerk. Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég. Budapest, 1995. 236., 414., *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Összeállította és szerkesztette: Kenedi János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 70.

Érdeklődése ekkor fordult intenzívebben a közigazgatási reform felé is, amelynek egyik fő feladatául az 1867 után a Horthy-korszakon is átöröklött struktúrák lebontását jelölte meg. A témával kapcsolatos bibói megnyilatkozások lényeges csoportját képezik azok, amelyekben a népi mozgalom egyes kiemelkedő személyiségeit – Németh Lászlót vagy akár magát Bibót – ért támadások készítették Bibót arra, hogy a kiegyezés problematikáját átgondolja⁶.

Miről szólnak azok a Bibó-szövegek és szövegrészletek, amelyek a dualizmussal foglalkoznak? Nos, tanulmányom fő tézise az, hogy Bibónak a dualizmust legitimitászavaros rendszernek látta, és ezért beszélt a kiegyezés „hazugságairól”. Állításomat négy fő gondolati egységben igyekszem alátámasztani. Először Bibó legitimitás-felfogásának szemléleti alapjait tisztázom, és megvizsgálom, milyen következtetések származnak belőlük a Habsburgokra nézve (I.). Ezt követően a bibói hisztériakoncepciónak a kiegyezésre vonatkozó konzekvenciáival foglalkozom, elsősorban az antidemokratikus nacionalizmus jelenségkörére vetítve (II.). Ezután azt boncolgatom, hogyan jelenik meg a politikai hazugság problémája a szerző egyik alapvető művében, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányban (III.). Végül Bibónak a Monarchia közigazgatásáról vallott nézeteit elemzem, különös tekintettel arra, hogy Bibó ezzel kapcsolatban őszinteséghiányról beszélt (IV.).

I.

Bibó a kiegyezést két legitimitáshiányos fél: a Habsburgok és a szentistváni Magyarország művének tekintette. Ez Bibó számára azért kulcskérdés, mert az ő szemében az európai történelem elsősorban nem a különböző társadalmi rendszerek, hanem a legitimitások története⁷. A legitimitás nála egyfajta axiomatikus jellegű kétségbevonhatatlanság, csalhatatlanság, közmeggyőződés arról, hogy az uralmon levők intézkedései, parancsai

⁶ Itt egyrészt a Kelet-európai Intézetben dolgozó Szekfü-tanítványokra – főleg Kosáry Domokosra és Deér Józsefre - kell gondolni, akik a koalíciós időszakban Bibót azért bírálták, mert Németh Lászlót az Intézet felügyelő bizottságába tagnak javasolta (ld. *Életút dokumentumokban*. Szerk. Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin. 1995. 261-262., 266-267.) illetve magára Szekfüre, akinek emberi magatartásáról Bibó egy kegyelmi kérvény kapcsán negatív tapasztalatokat szerzett (ld. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Osiris, Budapest, 1999. 155-157.). Másrészt arra, hogy a Németh László és a népi írók ellen irányuló kampány alkalmat adott Bibónak arra, hogy a *nemzeti alkat* metaforájának a *Német hisztériában* elkezdett dekonstrukcióját (Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 368-371.) Magyarországra is alkalmazza (Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 569-621., III. köt. 1986. 375-385.), anélkül, hogy az alkat-diskurzussal – ld. a „forradalmi alkat” és a „fasiszta alkat” kifejezések használatát zsidókérdés-tanulmányában (Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 783-784.) – teljesen szakított volna. A kérdésre Bibó a 70-es évekre is visszatért (ld. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. köt. 1986. 375-385.). Mindezt vö. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Osiris, Budapest, 1999., *Trencsényi Balázs: Az "alkat-diskurzus" és Bibó István politikai publicisztikája*. In: Dénes (szerk.) 2001. 175-211.

⁷ Bibó István: *Válogatott tanulmányok* IV. köt. 1990. 300-307.

helyesek. A legitimitás elvei – és ez a lényeg – nem kerülhetnek ellentmondásba egymással⁸, mert abból ösztársadalmi-politikai krízis, dezintegrálódás és összeomlás lehet. Sok minden lehet ambivalens, de az alkotmányos rend nem lehet az. Mivel pedig a legitimitásnak két fő típusa van Bibó szerint: a monarchikus és a demokratikus⁹, egyensúlyban lehet egy kizárólag monarchikus politikai közösség éppúgy, mint egy száz százalékig demokratikus, de egy részben monarchikus, részben demokratikus *polisz* nem.

Mind a két típusú legitimitásnak van bel,- és külpolitikai vetülete. A monarchikus legitimitás a volt Római Birodalom területén Bibó narratívája szerint sajátságosan alakult. Az – eredetileg a római köztársaság legitimitására épülő – római császárság örököse, a frank birodalom éppen a római tartományok határai (Gallia stb.) szerint bomlott fel nemzeti királyságokra, amelyek területi állományukat és identitásukat tekintve voltaképpen a mai polgári nemzetállamok előképei. (Ezek között két igazán lényeges kivétel a német és az olasz, mert a frank *birodalom* elsőszámú örököse, a német-római birodalom soha nem tudott nemzeti királyságokká átalakulni.) Bibó szerint tehát a középkorban is voltak nemzetek¹⁰, ahol azonban – szemben a demokratikus nemzetekkel, ahol a harmadik rend is emancipálódik – csak a nemesek rendelkeznek nemzettagsággal. Ezek a királyságok a középkori Európa hűbéri anarchiájában nagyon sokáig konkuráltak olyan államalakulatokkal, amelyek nem egybefüggő területen helyezkedtek el (pl. angol-hannoveri). Fontos momentum, hogy ilyennek tekinti Bibó a Habsburgokat is, Ausztriát pedig a német-római császárok házi hűbérbirtokának, egyfajta német Ile-de-France-nak. A kétféle típus közti versengés azonban a régebbi tradíciókra visszamenő nemzeti dinasztiák javára dőlt el. Az összefüggő területű államalakulatok kontinuitása maradt fenn a polgári korban is, ez volt képes kiváltani követési készséget, ez volt konvertálható demokratikus nemzeti legitimitássá akkor is, amikor a feudális uralkodók személyes uralma iránti szakrális lojalitás már elenyészett.

A XV-XVI. századig a három közép-európai ország: Csehország, Lengyelország és Magyarország is ezen az úton haladt, és társadalomfejlődése is, ha megkésve is, de ugyanilyen irányú volt, mint a nyugati országoké. Ami hazánkat illeti, az első elkanyarodás ettől a nyomvontól Bibó szerint akkor következett be, amikor a mohácsi csata után „a magyar központi hatalom súlypontja a Habsburgoknak a magyar trónra emelésével külföldre,

⁸ Bibó István *hagyatéka. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár.* 5116/16. 40.

⁹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok* IV. köt. 1990. 340-343.

¹⁰ Bibó eszerint a nacionalizmuselméletek közül az ún. perennalizmus híve. Erről ld. Bakk Miklós: *Nemzet és történelem.* Korunk, 2011/7. 24-29. Vö. Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig.* Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 354-371.

Bécsbe került”¹¹. Nem a csatavesztés és nem a török uralom az igazi katasztrófa tehát, hanem a Habsburg-uralom. Miért? – kérdezhetnénk. Hiszen egy fejlettebb, nyugati országba betagozódni előnyösebb, mint egy elmaradott, keleti birodalomba!

Itt az idő tehát, hogy megvizsgáljuk, hogyan látja a Bibó a Habsburgok szerepét – előbb az európai és aztán a magyar történelemben. A Habsburgokat az angol-hannoverihez hasonló, szétszórt területű „nemzet”-közi szuverenitások közé sorolja, szűkebb pátriájukat, Ausztriát pedig a német-római császárok házi hűbértartóinak, egyfajta német Ile-de-Francenak látja – ami egyúttal azt is magával vonja, hogy Bibó Ausztriát német országnak, Németországgal összetartozó országnak tartotta. Nagy hagyományú, komoly államvezetési képességekkel bíró dinasztiaát lát tehát bennük, tehát szó nincs arról, hogy ellenük irányuló kritikájában valamiféle zsigeri, kálvinista gyökerű kuruckodás vezérelné. Olyannyira nagyra tartja őket, hogy szemében ennek az uralkodóháznak összeurópai jelentőségű küldetése van: a német egység megteremtése. Éppen ennek a lehetőségnek az elmulasztása az¹², ami miatt Bibó végzetes államalakulatnak¹³ nevezi ezt az impériumot. Mivel mindvégig megmaradtak a középkori, dinasztikus politizálás szintjén, érdeklődésük mindinkább Kelet felé fordult, és a közép-európai nemzeti királyságok függetlenségének elvével kárpótolták magukat hazai sikertelenségükért. Bibó a török hódítást is azért tartotta végzetesnek, mert a Habsburgok ennek következtében kerültek a magyar trónra¹⁴.

Bibó elfogulatlanságára jellemző, hogy megjegyzi: volt idő, amikor Magyarországon is kezdett létrejönni a Habsburg-impérium iránti, valós lojalitás, de a nemzeti ébredés korát mégsem élte túl¹⁵. Az 1848-as szabadságharc során azonban nemcsak a Habsburg-hűség inog meg, hanem egy másik birodalom is repedezni kezd: a szentistváni Magyarország. Mivel a demokratikus legitimitás külpolitikai oldala, az önrendelkezés mindenkire érvényes, nemcsak a magyarok akarnak elszakadni a Habsburgoktól, hanem több magyarországi nemzetiség is a magyaroktól. Ekkor költözik be a közösségért létért való egzisztenciális félelem a magyar politikai osztály szívébe: egyrészt a Habsburgoktól, másrészt a területi státuszért, amelynek bizonytalansága Bibó szerint a politikai hisztériák elsődleges forrása. Ha a nemzetközi

¹¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1945–1949. 1986. 498. Az idős Bibó az elkanyarodás kezdetét azonban már onnan számítja, hogy Mátyás király a török elleni kelet-európai szövetség összekovácsolása helyett Bécset ostromolván Nyugat felé orientálódott. Az utóbbiról ld. Bibó István: *Szemponatok a XV. századi magyar történelemhez*. Közreadja ifj. Bibó István. Kortárs, 1985/9. 81-87. Vö. Fügedi Erik: *Mit mondtam volna?* Bibó István: "Szemponatok a XV. századi magyar történelemhez" című cikkéhez. Kortárs, 1985/9. 88-93. Bibó a törökellenes európai összefogás hiányát az Uchróniában, tehát a vallásháborúk káros hatását taglaló művében (Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. IV. köt. 1990. 277-278.) is fájnlalta.

¹² Vegyük észre: ez is a vallásháborúk miatt volt, a reformáció következtében ui. kiszorultak Németországból. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 394.

¹³ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 192.

¹⁴ Bibó ezt már középiskolás korában (!) is így gondolta. Erről ld. Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. 2004. 27.

¹⁵ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 575.

porondot nézzük, a „népek tavasza” egy nagyon ellentmondásos, átmeneti időszakban következik be, amely alatt Európában számos helyen elvetélt kísérlet történik a monarchikus és a nemzeti legitimitás összebékítésére, azaz a kör négyszögesítésére¹⁶. Ezek tulajdonképpen mind a monarchia megmentésének kísérletei voltak, összekapcsolva a fenyegetett vagy fenyegetni vélt területek megmentésének szándékával – de a belső demokrácia és a külső önrendelkezés sérelmével.

II.

Érdeemes kicsit elidőzni annál, hogyan látja Bibó ezeket a kérdéseket akkor, amikor elvi éllel taglalja őket. A *Békecsinálók* könyvében ezt az időszakot a közép-európai és a kelet-európai régióban az antidemokratikus nacionalizmus kialakulásának időszakaként jellemzi. Felfogása szerint a nacionalizmus eredendően demokratikus eszme, de a határok bizonytalansága, a főváros és az önálló közigazgatás, a saját intézmények elvesztése a Bibó számára fontos procedurális legitimitás súlyos zavarát idézi elő. Ahol pedig egy politikai közösség tagjai nem lehetnek tisztában országuk határaival, ott nem tudhatják, hol végződik az, ami az övék, és hol kezdődik, ami a másé, és így az sem lehet világos, hogy ők kicsodák. Mi identitászavarnak, Bibó pedig az önértékelés és a környezet reakciójára adott reakciók zavarának hívja ezt¹⁷, másutt pedig a problémák megoldására való képtelenségnek¹⁸ vagy az ép reagálóképesség hiányának¹⁹, ami akadályozza a valóságos, a lehetséges és a kívánatos közti egyensúly²⁰ létrejöttét. Az eredmény: a politikai kultúrában háttérbe szorulnak mind az igazi realisták, mind pedig az igazi idealisták – márpedig Bibó szerint a legfőbb a politikában: a tények és az elvek, a reális utópia iránti érzék²¹ -, vagyis a reális utópia képviselői, és helyettük hamis realisták és idealisták (a szerző túlfeszült lényeglátóknak nevezi az utóbbiakat) kerülnek előtérbe. Itt nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy amikor Bibó valóságról, problémákról, feladatokról vagy az előlük elbújásról, azaz politikai hisztériáról beszél, ott mindig az európai történelem legnagyobb vállalkozásáról, kihívásáról: a demokráciáról, a mindenki egyenlő emberi méltóságán alapuló társadalom megszervezéséről, a szabadság és egyenlőség elveinek a gyakorlatba való átültetéséről van szó²². Mindez

¹⁶ Ld. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 423-424., 521-522., IV. köt. 1990. 420-423. Vö. *Trencsényi Balázs: Az "alkat-diskurzus" és Bibó István politikai publicisztikája*. In: Dénes (szerk.) 2001. 175-211.

¹⁷ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 374.

¹⁸ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 374.

¹⁹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 613.

²⁰ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 339-340.

²¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. köt. 1986. 368.

²² Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 305-307.

érvényes mindazokra az esetekre, amikor Bibó a valóság ellentétéről, tehát hamis helyzetről vagy hazugságról beszél.

A hisztériák kialakulásának egyik terepe és forrása: az antidemokratikus nacionalizmus. A területi státusz bizonytalansága és a fenyegetettné vélt nemzetlét, a pusztán túlélés túlsúlya az értékek rovására következtében a másutt már igazolását veszített születésrendi társadalomszervezet, a vérségi szelekció továbbra is fennmarad. Ez továbbra is biztosítja a monarchia, a nemes és a katona presztízsét.²³A végeredmény: a nemzet és a szabadság szétválasztásának összetartozó ügyének, legitimitációs elveinek különválasztása az utóbbi rovására, amely igazából az első világháború után teljesedik ki, de az alapjai már azt megelőzően megteremtődnek. Már ekkor meggyőződéssé válik, hogy az igazi demokrácia végveszélybe sodorhatja a nemzetet.

Ha a fenti általános megfontolásokat témánkra alkalmazzuk, láthatjuk, hogy a kiegyezéssel két olyan állam köt egymással szerződést, amelynek a legitimitása már az Ausgleich előtt is kérdéses volt. Bibó azonban megkérdőjelezi a kiegyezés legitimitását is. Bár magát az aktust nem, azt, ahogy kommunikálták, azaz a kiegyezésszöveget már igen²⁴, és legfőképpen azt a rendszert, amely e kommunikáció eredményeként létrejött. Ez összefügg egy sajátosan kiterjesztett, Horváth Barnától²⁵ eredeztethető eljárási legitimitásfelfogással, amelyben nemcsak a szűkebb értelemben vett jogi procedúrák, hanem a nyelv, a szokások, a konvenciók, az érintkezési formák, vagyis minden, ahol ténybeli helyzeteket értékelnek és értékeket realizálnak, szintén eljárásnak veendő. Ezt a legitimitásdeficitet esszéiben, publicisztikáiban Bibó „hazugságként” fogalmazza meg, valójában azonban a ferreroi kvázilegitimitáshoz²⁶ áll közel. A kiegyezés Bibó szerint megromította, meghamisította a demokráciát befelé és a függetlenséget kifelé. A demokráciát azáltal, hogy olyan parlamentarizmust vezetett be, amelyben soha nem juthatott hatalomra olyan politikai erő, amely a kiegyezést megkérdőjelezte, a függetlenséget pedig azzal, hogy nemzetállamnak tüntetett fel egy többnemzetiségű birodalmat (a szentistvánit), és függetlennek egy országot, amely egy nagyobb birodalomnak (a Habsburgnak) csak részét képezte. A kommunikáció hazugsága volt, hogy mindezt az 1848-as vívmányok megőrzésének tüntették fel, pedig az áprilisi törvények perszonáluniót és nem reáluniót írtak elő. Mivel a Monarchia federáció volt, érdemes itt megfontolni, hogyan beszél Bibó általában véve a federációról. Alapvetően kétféleképpen különböztet meg. Az egyik esetben kisebb egységek szövetkeznek, és állnak össze egy nagyobb állammá, valamilyen meghatározó történelmi élmény hatására. A másik esetben viszont szétfejlődésről, egy korábbi nagyobb államalakulat – többnyire: birodalom - bomlásáról van szó, amely több fázison keresztül az egyes alkotórészek elkerülhetetlen

²³ Egyúttal megágyaz annak a tendenciának, amit Bibó egy későbbi korra nézve így fogalmaz meg: a revizionizmus az oka feudalizmusnak, és nem fordítva. Ld. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 527.

²⁴ E tanulmányban a kiegyezésről szóló vitákban erőteljesen jelentkező „kényszerpálya-diskurzus” és Bibó kényszerelmélete (Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 5-149.) közti összefüggést nem érintem. Erről ld. Balog Iván: *Bibó István recepciója – Politikai átértelmezések*. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2010.

²⁵ Horváth Barna: *A jogelmélet vázlatja*. Szeged, 1937.

²⁶ Guglielmo Ferrero: *Hatalom*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.

önállósodásához vezet.²⁷ A monarchikus államszövetségek esetében Bibó szerint a döntő kérdés a Kompetenz-Kompetenz: ez dönti el, hogy a központ, vagy az egyes tagállamok-e az erősebbek. A természetes tendencia szerinte itt mindig a reálunióból perszónálunióvá alakulás²⁸.

Hazugság volt az is Bibó szerint, hogy 48-as vívmánynak tüntették fel '67-et - azért is, mert az előbbtől idegen volt a látszatparlamentarizmus²⁹. Ehhez hozzájárult, hogy az elszakadni vágyó nemzetiségektől való félelem szűk körű választási rendszert alakított ki. Ilyen választási rendszerben értelemszerűen megmaradt a nagybirtokrendszer, amelynek fennmaradása miatt Bibó az egész, 1945 előtti társadalomfejlődést az erőviszonyok terén³⁰ mozdulatlanak, ezen belül pedig még a Horthy-rendszert is feudálisnak titulálta³¹. A legnagyobb baj pedig szerzőnk szerint a szisztéma reformálhatatlansága, problémáinak kezelhetetlensége volt³². Szimptomatikus, hogy a hazafias érzelmű Bibó üdvözölte a Habsburgok magyarellenés reformjait: így már a II. József-féle intézkedéseket is, később bizonyos elismeréssel beszélt a darabontkormányról, sőt, a Bach-korszakról és Ferenc Ferdinándról is³³, mert az általa legfőbb rossznak tartott hamis helyzet felszámolásának ígéretét látta bennük.

²⁷ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 521.

²⁸ Bibó István *egyetemi előadásai 1942 - 1949*. 2004. 163-165., 206.

²⁹ Csizmadia Andor: A dualizmus időszakának állama (1867 – 1918). In: *Magyar állam- és jogtörténet*. Szerk.

Csizmadia Andor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007. Kozári Monika: *A dualista rendszer*.

Pannonica, Budapest, 2005. Péter László: *Zsákutcás történelemszemlélet és szóhasználat*. In: *Kortársunk, Bibó István*. Szerk. Márton László. Pallas, Budapest, 2008. 99-106.

³⁰ Tehát nem arról van szó, amit Kemény István olvas ki Bibó szavaiból, ti. hogy a magyar társadalom az évszázadok során szinte semmit sem változott, hanem arról, hogy Bibó szerint továbbra is ugyanazok a legerősebbek, akik azelőtt voltak. Ld. Kemény István: *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. A szerzővel közösen összeáll. Gábor Kálmán. Szerk., a szöveget gond. és a jegyzeteket írta Kende László. Belvedere Meridionale, Szeged, 2010. 80.

³¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. köt. 1986. 318.

³² Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 595.

³³ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 576., 595., 596. Bibó az *Eltorzult magyar alkotásban* már jóval differenciáltabban értékeli a Bach-korszakban elért „haladást”: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 579.

III.

Bibó a legösszeszedettebben az *Eltorzult magyar alkatban, A kiegyezés zsákutcája* című fejezet végén fogalmazza meg álláspontját. Azért hangsúlyozom, hogy a végén, mert az írás korábbi szakaszaiban több elhamarkodott vagy pontatlan állítással is találkozunk³⁴. Az alábbiakban Bibó nem az általa nagyra nem sokra tartott Tiszákon, hanem olyan személyiségeken mutatja be a kiegyezés feloldhatatlan ellentmondásait, akiket nagyra tartott, vagyis Deákon, Eötvösön és Kemény Zsigmondon: „Az első kérdés mindnyájuk számára csakúgy, mint 1848-ban, az volt, hogy akarnak-e független, alkotmányos, szabadon kormányozott Magyarországot. Nem vitás, hogy ők erre 1867-ben is teljes és őszinte meggyőződéssel igennel feleltek. A másik kérdés azonban mindjárt az volt, hogy az alkotmányos monarchia hívei-e avagy republikánusok. Nem volt vitás számukra, hogy az alkotmányos monarchia hívei és nem a köztársaságéi. Még ha nem lelkesedtek is a Habsburgokért, az alkotmányos monarchia felelt meg egész politikai és társadalmi szemléletüknek s temperamentumuknak is; tudjuk, hogy maga Kossuth sem volt feltétlenül republikánus. Végül a harmadik kérdés, amelyik felvetődött számukra, az volt, akarják-e a történeti Magyarország területi épségének a megmaradását. Erre a kérdésre is feltétlenül igennel feleltek. Ez a két utóbbi igen azonban, amely elvben megfelelt a forradalmi fejlődésben meglehetősen szünetet tartó akkori Európa korszerű politikai közfelfogásának, Magyarország esetében kibékíthetetlen ellentmondásban volt az első igennel. Ami először a monarchiát illeti, a 19. századi alkotmányos monarchia funkcionálásának az volt az előfeltétele, hogy a monarchia *egy* nemzettel, *egy* közösséggel hajlandó legyen magát azonosítani. Magyarország számára azonban a monarchia a Habsburg Birodalom formájában volt adva, mely *öt* történelmi nemzetből s ezenfelül még *hat* önállóságra törő népből tevődött össze, tehát a siker reményével alkotmányos, nemzeti monarchiává átalakítani nem lehetett. A független, alkotmányos Magyarország követelése tehát magában foglalta a monarchia felrobbantásának követelményét, márpedig...akik az egész nemzettel együtt a forradalmi harc bukásának és feleslegesnek érzett vérpazarlásának a benyomása alatt voltak, ezt a következményt nem merték vállalni... Ami pedig a történelmi Magyarország ügyét illeti, e tekintetben azzal kellett volna a nemzet vezetőinek szembenézniük, hogy a demokratikus szabadság egyben a népek önrendelkezési jogát is magában foglalja, ebből pedig a történelmi Magyarország kisebb-nagyobb mértékben való megcsonkulása vagy legalábbis annak a kockázatát is következik. Ezt a következtetést pedig így, ilyen határozottan megint csak nem merték levonni...A magyar vezető réteg többsége azonban nem tudott, nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független, szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történeti határoknak Magyarország számára való kibékíthetetlen ellentétével, mert túlon túl félt a Habsburgok hatalmától, és túlon túl félt a nemzetiségek elszakadási szándékától. Aki pedig e félelmeket elfogadta kiindulási alapnak, annak a számára hibátlan logikával levezetődött az, hogy ismerje el a kiegyezésben megvalósult szerkezetet alkotmányosságnak, holott nem volt az, függetlenségnek, holott nem volt az, és a történeti Magyarország

³⁴ Így pl. Bibó összekeveri az októberi diplomát a februári pátenssel, és túlértékeli a Monarchia elnevezésének, valamint a delegációk kérdésének a jelentőségét. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 584-585.

biztonságos meglétének, holott nem volt az. Klasszikus példája ez annak, hogyan nyűgözi le a politikában a félelem mechanizmusa az értelem mechanizmusát.”³⁵

Ebben a gondolatmenetben nem találkozunk a „hazugság” kifejezéssel, de itt is látható Bibó okfejtésének a lényege: összeegyeztethetetlen dolgokat összeegyeztetni kilátástalan vállalkozás. A legitimitásban keletkezett feloldhatatlan önellentmondás pedig olyan elitválságot indukál, amely az egész mintakövetési mechanizmusra is kihat. A folyamat végeredménye: egy olyan politikai skizofrénia³⁶, amely a Bibó számára oly fontos eljárások, formák terén is jelentkezik: álfarmák jelennek meg. Ez lett végül a dualizmus sírásója, a Bibó által is elismert modernizációs teljesítmények dacára³⁷.

IV.

Bibónak a Monarchia közigazgatásáról vallott nézetei jól példázzák azt, hogy a „kiegyezés hazugságai” kitétel valójában legitimitásválságot takar. A közigazgatás - a nemzetközi joggal, nemzetközi kapcsolatokkal együtt - egyúttal olyan terep, ahol Bibó szakember volt, és ezért „kemény” társadalomtudományi háttérismeretekkel, ill. a gyakorló jogész tapasztalataival tudta alátámasztani azokat a metaforákat, amelyeket esszéiben használt.

A közigazgatás lakmuszpapírként mutatja Bibó szerint a kiegyezés patológiáit, mert különös és végzetes összefüggésben áll a magyar társadalomfejlődéssel³⁸. Ezt az összefüggést a nemesség legitimitásvesztése okozta. Ezt pedig az a jelenség idézte elő, amelyet Bibó a dualizmus kori magyar közigazgatás őszinteség hiányának nevezett.

Az őszinteség hiány kifejezés ismét zsurnaliszta-ízű fordulatnak tűnik, pedig nem az. Bibó itt tulajdonképpen arra a – társadalomtörténészek körében vitatott³⁹ – téziszre

³⁵ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 588-589. Bár itt Bibó alkotmányos monarchiáról beszél, de egyetemi előadásaiban ezt is olyan rendszernek titulálja, amely feloldhatatlan ellentmondásoktól terhes: *Bibó István egyetemi előadásai 1942 - 1949*. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván - Tóth László Dávid. Kossuth Egyetemi Kiadó - Debreceni Egyetem, Debrecen, 2004. 222.

³⁶ Erről ld. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. 1999. 159-173.

³⁷ Bibó már a kiegyezés előtt végbement fejlődést is elismerte, ahogy a németországit is, de – szocialista világnézetével összefüggésben – a jólét növekedését nem tekintette vezető értéknek. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1945–1949. 1986. 329., II. köt. 463., III. köt. 55.

³⁸ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 329.

³⁹ Ld. Gaál Zsuzsanna: *A dzsentrí születése. A Tolna megyei reformkori középbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában*. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ZbKvOGY7Gw0J:doktori.btk.elte.hu/hist/gaal/disszert.pdf+Ga%C3%A1l+Zsuzsanna+dzsentrí&cd=4&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a&source=www.google.hu>. Utolsó letöltés: 2011. VIII. 1. Vö. Gyáni Gábor - Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. Az ezzel kapcsolatos viták, valamint a bennük megfogalmazódó álláspontoknak a Bibóéval történő szembesítése jóval

támaszkodik, miszerint a dualizmus bázisát jelentős mértékben a hivatalokba betóduló, elszegényedő nemesség képezte. Bibó azt állítja, hogy a jobbágyfelszabadítás a nagybirtok számára előnyös, a középbirtokosok számára azonban hátrányos volt, és ezért az utóbbiak nyomást gyakoroltak Deákékra a kiegyezés megkötése érdekében, hogy az önkényuralom megszűnte után megnyíló tisztviselői állások elfoglalása révén biztosíthassák megingott egzisztenciájukat⁴⁰. A reformkori, szakszerű és szolgálatszerű szellemiségű nemesi *értelmiséggel* szemben azonban ez a réteg uralmi szellemű, *nemesi* értelmiség volt, amely munkahelyét szinekúraként fogta fel. Ettől kezdve a magyar közigazgatásban sajátos kettősség alakult ki: a professzionális és az alacsony hatékonyságú területek ágazatok szerint kezdtek elkülönülni. Bibó tehát állítását nem az egész közigazgatásra terjeszti ki, hanem egyes szakágakra. Fontos kivételként említi a városi igazgatást⁴¹, ahol az autonómia alapozta meg a szakszerűséget, és több olyan szakterületet, ahol éppen a Habsburg-uralom által közvetített nyugati minták követése teremtett európai nívót⁴². Bibónak az utóbbiakkal csak egy baja van: szerinte szigetek, szabályt erősítő kivételek maradtak a nagy egészen belül. Ez pedig arra vezethető vissza, mondja Bibó, hogy a Habsburg-uralom idegen igazgatás volt, amely az öngazgatást preferáló Bibó szemében már eleve hátrány⁴³. Így a Hatalom-Hivatal-Élet hármából inkább a középső tényezőt testesítik meg, ami a profizmus mellett életidegenséggel, gépiességgel is jár együtt⁴⁴.

Már itt láthatjuk, hogy Bibó nemcsak a tisztviselők társadalmi rétegek szerinti hovatarozásából von le konklúziókat, hanem és elsősorban abból, ahogyan működött egy adott korszakban egy-egy hivatal. Ez a szervezetszociológiai megközelítés felülírja, beszippantja a rétegzűdészel kapcsolatos megfontolásokat is, és ezért főleg az előbbit kell interpretálnunk, ha Bibónak a kiegyezés közigazgatásáról vallott nézeteit boncolgatjuk. Ha pedig tovább haladunk ezen a nyomvonalon, azt látjuk, hogy a kettősség nemcsak ágazatspecifikusan jelentkezett a dualizmuskori adminisztrációban, hanem egy-egy hivatalon belül is voltak, akik értettek ahhoz, amit csináltak, és szorgalmasan végezték a munkájukat, de

részletesebb és elemzést igényelnek, mint ami jelen tanulmányban olvasható, ez azonban egy következő írás feladata lesz.

⁴⁰ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 582.

⁴¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 481.

⁴² Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 482-483.

⁴³ A Habsburg-uralom más szempontból is visszavetette hazánk fejlődését Bibó szerint: Ausztriában és Csehországban, tehát két, alapjában a nyugati társadalomfejlődési modellt követő országban voltak otthon, Magyarország inkább az elővéd szerepét töltötte be számukra. Ebből következően minálunk csak uralkodtak, de nem kormányoztak, nem töltöttek be valódi társadalomszervező funkciót. Ez pedig már 1867 előtt is alkalmas volt a magyar urak dominanciájának megerősödésére, mert a Habsburgok itt nem a polgársággal kötöttek szövetséget, ahogy azt általában a „hazai pályán játszó” abszolút uralkodók tették. Mindez a török hódoltság alatt nem így volt – mutat rá Bibó -, mert ott az autonómiák fennmaradtak. Erről ld. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 479., 494., vö. *Majlát Jolán*: Egy alföldi cívisváros kialakulása. Nagykőrös társadalomtörténete a megletelepedéstől a XVIII. század elejéig. Sylvester Rt., Budapest, 1943.

⁴⁴ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 479.

nemcsak a sajátjukat, hanem - lusta és alkalmatlan kollégáikét is⁴⁵! Az előbbieket pedig ahelyett, hogy fellázadtak volna ellenük, egyfajta úriemberi szolidaritásból még el is túrték ezt a helyzetet⁴⁶.

Mire alapozza ezt Bibó? – kérdezhetnénk. Hiszen az azóta végzett kutatások azt mutatják, hogy a Bibó által szakszerűtlennek minősített réteg rendelkezett a posztja betöltéséhez a modern adminisztráció követelményeinek megfelelő képzettséggel. Nos, Bibó érvelésében fontos pont, hogy ezzel ő maga is tisztában volt, de mivel ő maga is jogász volt, azt is tudta, hogy ez a végzettség többnyire jogi volt, ami viszont sokszor a kegyelem érettségi utáni mezei jogászatot jelentette⁴⁷! Ha tehát Bibó tézisét tesztelni akarjuk, nem elég azt a közigazgatás személyi állományának rekrutációs bázisára, iskolai végzettségére vonatkozó adatokkal szembesíteni, hanem az iskolarendszerről, a közép- és felsőoktatásról általa mondottakat is konfrontálni kell az empiriával. Tegyük hozzá: a származási háttér vagy a szükséges kvalifikáció meglétének vizsgálata azért sem elégséges, mert Bibó a *Kispolgárosodás és hivatalnokság* című írásában azt is állítja, hogy az úri viselkedésminták kultúrjává a nem úri rétegekhez is lesüllyedtek⁴⁸.

A következő kérdés ez lehet: rendben van, de hogyan függ össze mindez az ún. őszinteséghiánnyal, és egyáltalán: mit ért ezen a szerző? Nos, a fentiekben már utaltunk rá, hogy Bibó az úriemberi szolidaritást okolja azért, hogy az inkompetens tisztviselők a helyükön maradhattak – ezt azonban nyíltan nem lehetett vállalni, el kellett rejteni⁴⁹. Ettől kezdve már nem volt, nem lehetett transzparens és ellenőrizhető, kinek mi a feladata, ki miért felelős. A hatáskörök tisztázatlansága a kulcspozíciók elrejtésben folytatódott, végül pedig centralizációban, a vármegyék önkormányzatának csorbításában kulminált. Az irányítás egyre inkább a főispán kezébe csúszott át, a korábban fontos önkormányzati szerepet játszó posztok pedig fokozatosan formálissá, súlytalanná váltak. Ez pedig további végzetes következménnyel járt: a nemesség funkcióvesztésével, uralmi pozíciójának delegitimálódásával. Ettől kezdve egy hivatalban nem a tárgyi feladatok, hanem a személyi kérdések élveztek primátust, mégpedig abszurd és eltúlzott mértékben⁵⁰. Egy társadalmi csoport, amely korábban, a nemesi

⁴⁵Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 478. Vö. Nagy Endre: Szociokalandozások. Válogatott szociológiai tanulmányok. Savaria University Press, Szombathely, 2003. 151-197.

⁴⁶ Itt is érződik, hogy Bibó a kiegyezést esetenként összecúsztatja a Horthy-korszakkal, ui. ezt személyes tapasztalatból mondja, mert már a Horthy-korszakban is 6 éven keresztül minisztériumi tisztviselő volt (*Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 1995. 144., vö. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 513.).

⁴⁷ Igaz, ezt nem a kiegyezésről vagy a közigazgatásról szóló műveiben, hanem az *Értelmiség és szakszerűségben* fejti ki: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. 1986. 517.

⁴⁸ *Bibó István összegyűjtött munkái I–IV*. (Szerk.: Kemény István, Sárközi Máttyás) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. II. kötet. 667-671.

⁴⁹ Azt, hogy egy modern igazgatásban – szemben a tradicionálissal – miért végzetes, ha egy intézkedés nem azt jelenti, amit a szavak szintjén mond, Bibó a Magyary-Szontagh vitára reagálva fejti ki a leginkább elvi éllel: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1986. 283.

⁵⁰ *Bibó István összegyűjtött munkái I–IV*. 1983. II. kötet. 658-664.

vármegye tényleges önállóságának korában még proszociális, társadalomszervező feladatokat látott el, fokról fokra a „felesleges emberek” gyűjtőhelyévé vált, amely saját létének fenntartásán kívül már csak álproblémákkal foglalkozott.

Láthatjuk tehát: a „hazugság” emlegetése nem szimpla moralizálás Bibó kiegyezéskritikájában. Ez azonban csak akkor válhat világossá, ha nemcsak az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányt tanulmányozzuk, hanem az egész bibói életművet, és a benne található összes, a dualizmusra vonatkozó szöveghelyet összevetjük.